

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет
Факультет іноземної філології
та соціальних комунікацій

IX

**ВСЕУКРАЇНСЬКА
НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ**

СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

15-16 квітня 2021 року

Матеріали

Ольга Бойко,

доктор філос. наук

професор кафедри психології, політології та соціокультурних технологій

Сумського державного університету

Вікторія Гавриленко,

аспірантка Сумського державного університету

УКРАЇНСЬКА РАНЬОМОДЕРНА СМІХОВА КУЛЬТУРА: ТРАКТУВАННЯ СМІШНОГО В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ

У спробах осмислення світогляду українського народу, зокрема суспільства ранньомодерної доби, чільне місце посідають питання світоглядних реакцій на соціальні, релігійні, політичні, буденні, міжособистісні проблеми тощо. Тобто, говорячи про світогляд, ми неодмінно опиняємося у сфері серйозного. Водночас, аналіз ранньомодерного гумору, що сформував цілий прошарок сміхової культури, дозволяє розгляд світогляду українців як комплексного явища. Оскільки сутнісною рисою людини як «*animal ridens*» є її здатність сміятися, ми не можемо оминати сміхову культуру як один із аспектів життя ранньомодерного українця. Аналіз цього аспекту неможливий без усвідомлення того, як пояснювали феномен смішного українські ранньомодерні інтелектуали. Тому метою статті є окреслення поглядів на смішне в українському інтелектуальному та філософському просторі ранньомодерної доби.

Стосовно метафізики смішного А. Бергсон у праці «Сміх. Нарис про значення комічного» стверджує, що смішне не існує поза людським [3, с. 16]. До відомого з часів античності визначення людини як «*animal ridens*» (тварини, яка сміється) філософ додає її характеристику як такої, що й сама викликає сміх. Тобто сутнісною здатністю людини є не лише можливість сміятися, а й можливість продукувати смішне. Бергсон стверджує, що «сміх повинен мати суспільне значення» [3, с. 20]. Специфічні звичаї та уявлення певного суспільства чи спільноти, що продукує смішне, зумовлюють труднощі

перекладу жартів іншими мовами та трансляцію їх в інших культурних контекстах. На цю тезу ми й спираємося, пропонуючи розглядати сміхову культуру як один із показників світогляду ранньомодерних українців.

У сучасному науковому й філософському просторі гумор і смішне часто виступають предметом дослідження (зокрема, у студіях Дейвіда Монро, Лідії Амір, Артура Бергера й інших). Устаткувалася й типологізація гумору, що базується на узагальненні філософських ідей. А. Бергер виокремлює чотири теорії смішного: гумор через перевагу (зверхність); невідповідність; психоаналітична теорія (розрядки); теорія комунікативних парадоксів [10].

Що ж до феномену сміхової культури певного культурно-історичного періоду, М. Бахтін (а говорив він про Ренесанс) відзначав, що сміх «має глибоке світоспоглядальне значення, це одна із суттєвих форм правди про світ в цілому, про історію, про людину; це особлива універсальна точка зору на світ, що бачить світ по-іншому, але не менш (якщо не більш) суттєво, аніж серйозність» [2, с. 78].

У західній філософії XVII століття з точки зору осмислення сміху показовою є праця «Левіафан» англійського мислителя Томаса Гоббса. Філософ тлумачить сміх як пристрасть тобто внутрішнє начало мимовільного руху [4, с. 98]. Хоча Гоббс досить вузько трактує сміх: як пристрасну реакцію, викликану раптовою славою [4, с. 104]. Це сміх малодушності, з якою людина звеличує себе через пошук хиб у інших, тобто для Гоббса смішне стає можливим через перевагу. Гоббс вважає сміх раптовим порухом, миттєвим адже «Звичка розвіює його, бо ніхто не сміється над давніми жартами» [4, с. 104]. Подібні міркування щодо актуальності й часової доречності гумору з'являлися в українському просторі у курсі Феофана Прокоповича.

Смішне як безглузде постає у міркуваннях І. Канта. Висновуючи смішне з невідповідності, Кант стверджує, що сміх виникає у результаті несподіваного перетворення напруженого очікування на ніщо. Отож у смішному неодмінно

має міститися щось позбавлене смислу, безглузде [7, с. 207]. У такий спосіб через невідповідність очікувань жарт завжди містить миттєвий обман.

Говорячи про тлумачення гумору й смішного на українських теренах, відзначимо, що такі міркування, як і інші філософські розмисли, оберталися, здебільшого, у навчальній сфері. Отож, розглянемо ці думки, що курсували в інтелектуальному просторі ранньомодерного часу. У одній з найпоширеніших пам'яток давньоруської філософської літератури «Йоана Дамаскина Діалектика або Логика», що була добре відома ранньомодерному інтелектуалу, здатність усвідомлено сміятися подається як суто людська якість: «Всякий убо человек смішний есть и всякий смішний человек. И аще рекуть обезяна смеятельна, не смеется от сердца, но точию знамянием, понеже есть наслідително животное» [6, с. 85]. Тут транслюється аристотелівське розуміння, за яким людина «єсть звір сміющейся, прямоходящий» [6, с. 92].

Спроби розглянути фізіологічні умови здатності сміятися зустрічаємо в «Аристотелівських проблемах» Касіяна Саковича. Так, у розділі XXII «Про селезінку» порушено питання «Чому, як кажуть філософи, жовч сприяє гніву, а селезінка сміху?». Відповідь спирається на ідею про гуморальні впливи: селезінка «притягуючи до себе меланхолію, яка є причиною смутку, скорботи і страху, закриває її і цим сприяє веселошам і сміху» [7, с. 405]. Сміх же, загалом, відноситься не так до морального чи душевного вдоволення, як до фізичної (тілесної) насолоди. У такому розумінні Кирило Транквіліон-Ставровецький стверджує: «И сміху сладость бивает» [9, с. 236].

Натомість Феофан Прокопович у курсі риторики («Про риторичне мистецтво») визнає сміх «певним душевним зворушенням» тому умовно відносить до почуття радості [8, с. 307]. Філософ тлумачить жарт як багатофункціональний інструмент оратора, оскільки гумор може допомогти вийти зі скрутного становища та завоювати доброзичливість аудиторії. При цьому Прокопович трактує смішне як залежне від сприйняття явище. Так, жарт може виконати своє призначення лише у доречний момент та у доречному

місці. А отже, смішне повсякчас ризикує бути незрозумілим і втратити свою суть.

У тлумаченні гумору Прокопович дуже по-бароковому звертається до поділу на високе й низьке. До першого він відносить благородний, витончений і вільний гумор, а до другого – «блазенський» гумор, в основі якого лежить непристойність. З точки зору ораторського мистецтва, «Жартувати по-міському витончено – це значить створювати нешкідливе задоволення, яке не ображає слухача ані не осоромлює його» [8, с. 308]. Як один із конкретних способів творення витонченого жарту Прокопович рекомендує використання несподіваних уподібнень, за яких «більше зводимо до меншого, а менше до більшого» [8, с. 309]. Тобто філософ у творенні смішного радить вдаватися до невідповідності, зміни природного плину речей, створення несподіваного контрасту між очікуваним і почутим, пародіювання та перебільшення.

Як показують практичні прояви гумору (школярські вірші нищенські, вірші-орації тощо), ці прийоми активно вживані і співзвучні українському відчуттю смішного: у метушливій поведінці птахів, тварин чи комах ранньомодерна людина мусить побачити сміховинність власної повсякденної метушні; а гіперболізовані фантастичні картини підкреслюють насправді зовсім не кумедні соціальні проблеми.

З точки зору розуміння «професійного» гумору XVII-XVIII століть розглянемо поетику («Сад поетичний») Митрофана Довгалевського (1736 р.). Це праця, у якій проголошено основні засади барокового гумору. Довгалевський вважає, що оформлення комічного має бути «легке, забавне, ясне, мистецьке, прикрашене просто і скромно» [5, с. 191]. У «їдкому» гуморі (сатири) він вбачає інструмент виправлення вад, адже сатира «самим висміюванням виліковує рани недоліків» [5, с. 191]. У такий спосіб сферою, власне, смішного вважається сфера комедії й комічного, а сатира виступає радше критикою хиб у людських діях та характерах [5, с. 146].

Отож, як у західній філософській думці, так і в українському ранньомодерному просторі наявні певні роздуми про природу смішного.

Оскільки здатність сміятися визнається однією із сутнісних ознак людини, смішне бачиться, найперше, як інструмент впливу на інших. Так, смішне розглядається як один із засобів умілого оратора або поета, який може за допомогою гумору завойовувати прихильність, вирішувати конфлікти чи викорінювати вади слухачів. Звісно, теоретизування навколо теми смішного хоч і мало точки перетину із практичними його виявами, однак воно не могло у повній мірі регламентувати живе побутування смішного як однієї з екзистенційних реакцій людини на себе, суспільство і світ.

Список використаних джерел:

1. Арістотелевські проблеми або питання про природу людини з додатком передмов до весільних і похоронних обрядів, складених Каллістом Саковичем. *Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI – початок XVIII ст.)*. Київ: Наукова думка, 1988. 568 с.
2. Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. Москва, 1990. 543 с.
3. Бергсон А. Сміх. Київ: Дух і літера, 1994. 166 с.
4. Гоббс Т. Левіафан, або суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної. Київ: Дух і літера, 2000. 606 с.
5. Довгалевський М. Поетика. Київ: Мистецтво, 1983. 436 с.
6. Йоана Дамаскина Діалектика, або логіка. *Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI-початок XVII ст.* Київ: Наукова думка, 1988. С. 73–141.
7. Кант И. Критика способности суждения. Москва: «Искусство», 1994. 367 с.
8. Прокопович Ф. Філософські твори в трьох томах. Том 1. Київ: Наукова думка, 1979. 512 с.
9. Транквіліон-Ставровецький К. Уривки з прозових та віршованих творів філософського змісту. *Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI-початок XVII ст.* Київ: Наукова думка, 1988. С. 207–255
10. Berger Arthur Asa. Three Holy Men Get Haircuts: The Semiotic Analysis of a Joke. URL: <https://ejop.psychopen.eu/index.php/ejop/article/view/1042/html> accessed 24.02.2019).